

Mikesy Gábor

20. századi társadalmi változások hatásai a helynevekre

A helynevek egy része közvetve vagy közvetlenül társadalomtörténetileg hasznosítható információt tartalmaz. Az első kataszteri térképek — mint az első nagy mennyiségű mikrotoponimát rögzítő forrás — gyakran előforduló nevei utalhatnak a birtoklási viszonyokra (*Grófi-földek, Zsellér-földek, Hely-rétek, Közbirtokossági-legelő, Javadalmasok* stb.), a földhasználat szervezésére (*Árendások, Nyilasok, Osztályok, Új-tagok* stb.), a telekméretekre, a megváltás vagy a szolgálat mértékére (*Tízrendes, Negyvennapos, Hatvékás* stb.), illetve a nyelvi viszonyokra (*Hirtländerwiesenäcker, Kohlblatte, Pod skalkam, Ravnica*). Egyes névtípusok közvetetten szólnak ezekről: ha egy falu földterületének a neveiben majdnem kizárólag családnevek adják a megkülönböztető elemet, az a közepes méretű egyéni gazdaságok dominanciáját jelzi, jellemzően nemesi és nagyparaszti falvaknál, ha viszont nagy földterületeknek sorozatszerű elnevezései vannak (*Rétföld 1. vető, Rétföld 2. vető* stb.), az a nagybirtokra utal. A helynevekben sok helyi színnel, de valamilyen módon tükröződnek a társadalmi viszonyok, esetenként igen gyorsan reagálva a folyamatokra.

A 20. század jelentős mértékben alakította át a földrajzinév-állományunkat. A helységnevek körében bekövetkezett spontán (*Málé > Serényimál*), közigazgatási (*Nógrádverőce > Verőce*) vagy politikai (*Zsidó > Vácegres*) indíttatású, de mindenképp hivatalos keretben zajló változásokról alapos monográfia született (MEZŐ 1982). A tájnevek rendszerének kialakulása és változásai (*Eperjes-Tokaji-hegyvidék > Zempléni-hegység*) jórészt megmaradtak a geográfus és térképész szakma keretein belül (FARAGÓ 2001). A nemrég magunk mögött hagyott évszázad a mikrotoponimák körében többesres nagyságrendben teremtett új neveket, terjesztett el mesterségesen kreált névformákat. A névadás motivációjában megjelentek ideologikus elemek is. Jelen tanulmányban három téma tárgyköréből mutatok példát: 1. egyes törvények, rendeletek közvetett hatása a névanyagra; 2. a kisebbségi nyelvű neveket érintő előírások; 3. korjelző, illetve ideologikus elemek megjelenése a névanyagban.

1. Egyes törvények, rendeletek közvetett hatása a névanyagra

Itt olyan jogszabályokra gondolok, amelyek nem írják elő egy-egy név használatát (szemben a helységnevekkel vagy a közigazgatási nevekkel), hanem olyan kategóriákat fogalmazznak meg, amelyeknek szerepe lett a földhasználat szerve-

zésében, egy újabb birtokszerkezet kialakításában, s ezáltal gyakorolt közvetett hatást a névanyagra.

1.1. A történelemkönyvekből a Nagyatádi Szabó István-féle földreform néven ismertük meg az 1920. évi XXXVI. törvényt a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről. Ebben 4 olyan kategória és egy intézmény-név van, amelyek visszaköszönnek a későbbiekben a névanyagból, és mind a mai napig élnek.

„1. § (...) Ennek a törvénynek alkalmazása szempontjából közérdekű földbirtokpolitikai célnak nyilvánítható (...) a földműves *hadirokkantak*, a munkaképes földműves *hadözvegyek* és felnőtt földműves *hadíárva*k földhöz juttatása; gazdasági munkaházak emelése; a *mezőgazdasági munkásoknak*, törpe- és kisbirtokosoknak földhöz juttatással való megerősítése.”

Az idézett törvényi hely végrehajtása során mintegy 300 ezer ember kapott 1-2 holdas törpebirtokot, jellemzően településenként egy aktus keretében, egy birtoktestben kialakított parcellákat, vagyis az adott határrész birtokviszonyaiban olyan gyökeres változás állt be, hogy a birtokszerzés jogcíme mint a névhasználat motivációja könnyen felülírhatta a korábbi dűlőneveket. Innen eredeztethetőek a *proletár*, a *rokkant*, *hadíárva*, *hadíözvegy*, *hadírokkant* szavakkal alakult nevek, illetve az *árva*-val és *özvegy*-gyel alakultak többsége. A többféle jogcímen kiosztott területek az összefoglaló jellegű *hadi* szóval is alakulhattak.

A legnagyobb „karriert” kétségkívül az a kifejezés futotta be, amelyet a konkrét törvénytörzset (valószínűleg az egy évvel korábbi tanácsköztársaság emlékeztetének elkerülése végett) kifejezetten kerül, de használata egyértelmű mind a korabeli publicisztikában, mind a korszakról szóló későbbi feldolgozásokban: a *mezőgazdasági munkás* kifejezés áll az *agrárproletár* vagy egyszerűen csak *proletár* helyett. Valószínűleg ezernél is több helynév köthető az idézett törvény végrehajtásaként eszközölt birtokrendezéshez. Csak a *proletár* a század jóval meghaladó értéket ér el a névgyűjtési kötetek tanúsága szerint Heves, Somogy és Vas megyékben, motiválva a legkülönbözőbb tereptárgyak nevét. Leggyakrabban önmagában áll, de igen változatos formákat eredményezett a képzés, az elő- és utótaggal bővülés, helyenként bokrosodás (adataimban nem választottam szét a *proletár* ~ *poletár* nyelvjárási alternánsokat): *Proletár*, ~*ok*, ~*ok földje*, ~*falu*, ~*feld*, ~*szer*, ~*akácás*, ~*árok*, ~*berek*, ~*csapás*, ~*dűlő*, ~*erdő*, ~*föld(ek)*, ~*hegy*, ~*helyek*, ~*homokos*, ~*kaszáló*, ~*kút*, ~*legelő*, ~*mező*, ~*oldal*, ~*páskum*, ~*rét*, ~*ritás*, ~*szőlő*, ~*tag*, ~*tető*, *Felső*~, *Kis*~, *Külső*~, *Régi*~, *Proletár*- + tulajdonnév, pl. ~*Galambos*, ~*Póca*, *Proli*, *Proli-földek*, *Proletári kereszt*, *köz*, *út*, *-kút* stb. Burjánzását tekintve hasonló mértékű, bár adatsorait tekintve sokkal kevésbé terhelt a *rokkant* szó törvényi helyéből eredeztethető helynevek száma, még kisebb a *hadi*, *árva* és *özvegy* szavak terhelt-sége.

Az 1. táblázatban hét, összesített mutatóval megjelölt névgyűjtési kötet adatainak mennyisége látható. Hozzá kell tennem, hogy a *proletár*-ral és a *rokkant*-tal alakult neveket számos helyen a kialakult pejoratív értelmezésük folytán elhallgatták (pl. Balatonboglár, Szőlősgyörök), így a Földrajzinév-tárhoz végzett saját gyűjtéseim és a névgyűjtési kötetek anyaga többször különbözik egymástól.

1. táblázat

	Bar.	Som.	Tol.	Vas	Zala	Hev.	Kom.
<i>Proletár</i> és szócsaládja	49	125	12	134	55	113	37
<i>Rokkant-dűlő, -föld, -földek, -tábla, -telep, ~ak dűleje, ~-Jancsár</i>	1	15	3	3	1	16	
<i>Hadi-dűlő, -föld, -földek, Hadiföld, Hadiözvegyek(é)</i>			7	2		1	
<i>Árva, ~-dűlő, ~-föld, ~-hegy, ~-szőlő</i>	2					6	3
<i>OFB-föld, -földek</i>	6	14			1	2	
<i>OMB-föld, -földek</i>		7					
<i>Vitéz</i> és szócsaládja	41	82	30	46	17	48	8
<i>ONCSA</i> és szócsaládja	3	10	12	8	1	25	8
<i>Sztálin, -berek, -föld, -földek, -rét, -rétek, -tag, -telep, -hegy, -nyíres</i>	4	11		11	5		2

A birtokrendezést végrehajtó intézmény neve betűszóként került a helynevekbe. A törvény 4. §-a úgy rendelkezik, hogy „A földbirtok helyesebb megoszlását az ország egyetemes érdeke szerint szabályozó állami tevékenység irányítására külön országos bíróságot kell alakítani. A bíróság neve: Országos Földbirtokrendező Bíróság; székhelye: Budapest.”

Közepes gyakoriságú névvé vált az *OFB-föld(ek)*, továbbá Somogyban (számomra ismeretlen okból) az *OMB* betűszót tartalmazó variáns (lásd az 1. táblázatban). Az *OFB* és a *proletár* egymás változatai is lehetnek, ahogy azt egy balassagyarmati adat is mutatja: a KSH nyilvántartásában *OFB-földek* néven szereplő külterületi lakott hely a valóságos helyi névhasználatra is épülő Földrajzinév-tárba *Proletárföldek* néven került be.

1.2. A Vitéztelek földrajzi névnek és családjának a forrása szintén egy jogszabály: „a m. kir. minisztérium 1920. évi 6650. M.E. számú rendelete a vitézi telekről”: 1. §. „A magyar állam védelmében kitünt feddhetetlen honfiak részére a haza el nem múltó hálája jeléül ingatlanok adományozhatók akképpen, hogy az adományozott ingatlanhoz meghatározott közszolgálatok teljesítésének kötelezettsége fűződik és az ingatlan a jelen rendeletben meghatározott különleges jogi minőséget nyeri. Az ilyen ingatlan neve: *vitézi telek*. A *vitézi telek*-nek ezt a minőségét az adománylevél alapján a telekkönyvbe is be kell jegyezni.”

A jogszabályi helynek az ingatlan nevééről szóló kitétele nem a dülönév-rovatba való bejegyzésről szól, hanem a telekkönyvbe kötelezően bejegyzendő jogcím-kategóriának ad nevet. Mindenesetre a törvényi hely végrehajtásaként kialakított birtok elsődleges névadási motivációja a speciális jogi helyzete lett. Mintegy 5 ezer ember szerzett átlagosan 20 holdas vitézi telket a trianoni határon belül (TÁTRAI 2000). A névadási motiváció a *proletár*-éhoz hasonló névburjánzást indukált, a nyelvi korlátokat áttörve, hisz horvát és német adat is van rá: *Vitéz, Vitézi-dűlő, Vitezko, Na vitezke, Vitézfeld, -berek, -birtok, -dűlő, -föld, -földek, -hát, -ház(i-dűlő), -lak, -puszta, -szántó, -tanya, -telek, -telkek, -telep* stb. A névgyűjtési kötetek szerint igen gyakori helynévnek számít.

1.3. Az „1940. évi XXIII. törvénycikk az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról” teremtette meg a másik elterjedt betűszóval alakult névtípust, az ún. *ONCSÁ*-kat, melyek többsége hamar elvesztette betűszó jellegét (érdekes, hogy azok az adatközlőim sem tudták feloldani a rövidítést, akik 1940-ben már felnőttek voltak), és földrajzinév-elemként általános lett az *Oncsa* írásmód, sőt a népetimológiás magyarázat („Az olyan jó föld, hogy csak úgy *ontsa* a termést”; saját gyűjtés, Győrasszonyfa). Mivel a kormányprogram keretében elsősorban sokgyermekes családok részesedtek a javakból (a törvény külön rendelkezik az ő megsegítésükről, 2. §. 2/a bekezdés), ahol ismert a név betűszó jellege, ott is ’országos nagy családos alap’ a rövidítés legjellemzőbb feloldása. A törvény végrehajtásaként a többség — mintegy 12 ezer fő — házat kapott (TÁRKÁNYI 1998), így a jellemzően bel- és külterületi lakott helyek nevei alakultak ezzel a motivációval: *Oncsa, Oncsatelepe ~ ONCSA-telep, Oncsa sor, ONCSA-házak*, de határ-résznevek is: *Oncsa-földek, -dűlő*.

2. A kisebbségi neveket érintő előírások

A kisebbségi névhasználatra vonatkozóan az 1904. évi kataszteri szabályzat (Utasítás 1904) tartalmaz egy erősen korlátozó intézkedést. „Dülőknek idegen nyelvű elnevezései nem kiejtésük, hanem helyesírásuk szerint veendő; ha pedig az ilyen dülőnevek eredeti értelmük megváltoztatása nélkül a hivatalos nyelven kifejezhetők, vagy ha a dülőt a község lakossága többféleképpen, de egymásnak megfelelő fordításban nevezi, úgy a dülönév a jegyzékben a hivatalos nyelven irandó, a községi előjárásának a dülőjegyzékhez csatolandó írásbeli megkeresésére azonban zárójelben a nép nyelvének megfelelő, leginkább használatos elnevezés is kiteendő, megjegyeztetvén, hogy utóbbi elnevezések a térképek kivételével a többi összes munkarészekbe is bevezetendők.”

Ez a szabály fordítja át — bár meglehetősen tág teret ad a szubjektív nyelvi helyzetfelmérésnek — tendenciózan a térképek névanyagát magyar nyelvűre a személynév-magyarosításokkal és a helységnevek magyarosító törzskönyvezésével is jellemezhető korszakban. Még ha élt is a községi előjárás a valóságos névhasználatban meggyökeresedett nevek felvételére meghagyott lehetőséggel,

ezek a térképeken nem jelenhettek meg, és mivel a kataszteri térképezés későbbi története során sem volt utasítás a névanyag felülvizsgálatára, a mai földmérési alaptérképeken 90-nél is nagyobb százalékban a múlt század első felében felvett nevek állnak. A földmérési alaptérképek — szemben a topográfiai térképekkel — közhasználatban voltak, így erős hatást gyakoroltak az újabb korszakok névhasználatára: ezekről szerezte névismeretét például a 2. világháborút követő lakosságcsere által újonnan betelepített lakosság, ilyeneken készültek a téveszek üzemtervei, a nagy közműtervezések, de legutóbb a kárpótlás is ezeknek a térképlapoknak a használatával zajlott. Valószínűleg az akkori Magyarország mérnöki állományának erős magyar–német kétnyelvűsége van a háttérben annak, hogy leginkább a német nemzetiségű területek nevei cserélődtek magyarra az utasítás következtében. Ezeken a helyeken tehát a magyar földrajzinév-állomány alapja egy fordításnak és földmérő-mérnöki névrendezésnek tekinthető névréteg, ahol a név eredeti motivációja háttérbe is kerülhetett. A 2. táblázatban a Tolna megyei Mucsi kétnyelvű kataszteri dűlőnévjegyzékének részlete látható.

2. táblázat

<i>Szenes</i>	<i>Kohlblatte</i>		<i>Csalános</i>	<i>Bremnesselkopf</i>
<i>Szállás</i>			<i>Pásztortanya</i>	<i>Hirtländerwiesenäcker</i>
<i>Kukoriczás</i>	<i>Kukurutzgründl</i>		<i>Verebes</i>	<i>Spatzenküppel</i>
<i>Duzsi sarok</i>	<i>Duzsereck</i>		<i>Zug</i>	<i>Gründl</i>
<i>Kocza delelő</i>	<i>Sauru(h)äcker</i>		<i>Zugerdő</i>	<i>Gründwald</i>
<i>Anna árok</i>	<i>Annagraben</i>		<i>Papdi rétek</i>	<i>Paperwiesen</i>
<i>Hamvasvölgy</i>	<i>Aschenthaler</i>		<i>Csibráki erdő</i>	<i>Csibrakerwaldäcker</i>

A *Szenes*, *Kukoriczás*, *Kocza delelő*, *Csalános*, *Pásztortanya*, *Verebes*, *Csibráki erdő* nem tartalmazza a német alak földrajzi közneveit, *Zug* és a *Zugerdő* megkülönböztető eleme névhelyettesítéssel cserélődött ki, a *Hamvasvölgy* jelentését az *-i* képző hiánya befolyásolja.

3. Ideológiai motiváltságú elemek megjelenése

Ideológiai motiváltságú nevek megjelenésére akkor volt esély, amikor gyökeresen átrajzolódott egy falu határának a térszerkezete. Jellemzően a falu gazdasági életében rendkívül nagy jelentőséggel bíró tagosítások során alakítottak ki új út- és dűlőstruktúrát. A földek elnevezése jogi kötelezettség volt egy nevekkel le nem fedett területen. Többnyire megemlékező nevek kerülnek megállapításra: *Kossuth Lajos dűlő*, *Hunyadi dűlő* (Kisharsány) A Tolna megyei Mőzs kataszteri térképén 1937-es tagosítást követően a következő új nevek tűnnek fel: *Szent István dűlő*, *Ezeréves dűlő*, *Trianon dűlő*, *Horthy dűlő*, *Ferenc József dűlő*, jelezvén a történelmi Magyarország iránti nosztalgiát és az uralkodó ideológia melletti elkötelezettséget. A háború utáni verziókban a *Trianon dűlő*-t a *Petőfi dűlő*, a *Horthy dűlő*-t a *Sánci dűlő* váltotta. A *Szent István dűlő* és az *Ezeréves*

dűlő a mai napig használatban van, a *Ferenc József dűlő* nem gyökeresedett meg.

A 2. világháború után *Sztálin* (*Sztalin*) neve két, egymással ellentétes értelemben is helynévi motivációt nyert. Az 1945-ös földosztások után, mintegy neki tulajdonítva a földhöz jutást, kaphatott pozitív értelmet (*Sztalin-földek*, Nagyatád), vagy negatívát, ha a kiosztott föld rossz minőségű volt (*Sztalin-berek*, Somogyásmon). A téveszítésekkel kapcsolatos tagosítások után, amikor a téeszbe be nem lépők a tagjukat a falutól távol, rossz minőségű és nehezen művelhető területen kapták meg, több, egymástól távoli helyen (pl. Somogyacsa, Valkó), ugyancsak a *Sztálin* névvel fejezték ki a sajátos birtokrendezéshez fűződő negatív érzelmeiket. (E nevek előfordulási gyakoriságát lásd az 1. táblázatban.)

Irodalom

- Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
FARAGÓ IMRE (2001), A magyar névhasználat változásai a Kárpát-medencét ábrázoló térképeken I–II. *Geodézia és Kartográfia* 53/1: 1–5, 53/2: 2–16.
Heves megye földrajzi nevei. Bp., 1970–1988.
Komárom megye földrajzi nevei. Bp., 1985.
MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévvadás.* Bp.
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
TÁRKÁNYI ÁKOS (1998), Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története. *Demográfia* 41/2: 234.
TÁTRAI SZILÁRD (2000), A Vitézi Rend története (a harmincas évektől a felszámolásig). *Hadtörténelmi Közlemények* 113/1.
<http://epa.oszk.hu/00000/00018/00012/07tatrai.htm>
Tolna megye földrajzi nevei. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
Utasítás 1904 = *Utasítás az országos kataszteri felmérés végrehajtására. I. rész. Háromszögletű háromszöglet általános része és részletes felmérése.* Bp.
Vas megye földrajzi nevei. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
Zala megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.